

ՈՒՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՐԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՆԱԽԱՐԱԿ ՄԵ ՀԱՅ ԻՐԱՆԻԱՆ ԳՆԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՎԵՐԱՆՈՒՄ ԿՐԹՈՍԵՆՈՐ ՆԵՐԿԱՍԻՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

(ԸՄԻՐԱՆՈՒՄ) :

Ձ.

“Հայոց Գրադարանագրութիւնը, խորագրեալ առաջին երկու հատորներով, որոնց կը խոստանայ կցել ընդ Հուլայ երրորդ մ’ալ — Կիլիկիան Հայոց բիւզանդական օրինագիրքը, — ուսումնասիրութեան կ’առնու. Ուսուցչապետան Կարստ Միջին դարու Հայոց ազգային քաղաքական իրաւանց Մատենան, որուն ներկայացուցիչն է Սմառայ Գունդառարի Գրադարանագիրքը, որ թէև յիշեան խմբագրութիւն մ’է Միլիթար Գօշի Մատենին, բայց կը վայելէ նախապատուութիւնն ազգային աւելի անխառն նկարագրովն եւ որոշածութեամբ վաւերացուած ըլլալովն: Ըստ այսմ ալ Ա. Հատորն ամբողջապէս ընդգրկած է այդ Գրադարանագիրքը՝ Հայ բնագրով եւ գերմաներէն թարգմանութեամբ. որուն իրեն Միլիթարի գրուած է Բ. Հատորն: Իսկ “Grundriss der Geschichte des armenischen Rechtes“ (Ուրաւագիծ Հայ իրաւանց պատմութեան) աշխատասիրութիւնն, որ ըստ նախնական դիտարկութեան Հեղինակին պիտի կազմէր այդ Հատորին ներդրումն եւ այժմ անկախ ըլլալ կը տեսնէ երկու մասով իրաւագէտ Կոչէրի ուսումնասիրութիւն մէջ, Համառօտ պատմութիւնն է Հայ իրաւագիտութեան ի սկզբանէ մինչեւ ժոհ դար. որով գեղեցիկ կը զօգուի Սմառայ Գրադարանագիրքը պատմութիւնն ալ նախորդ եւ յաջորդ դարուց շղթային հետ: Այս պատճառաւ ալ մեր անարկին առաջին առարկան պիտի ըլլայ Հոս վերջին աշխատասիրութիւնն, զոր պիտի ջանաք ներկայացնել — իւր կարեւորութեան համեմատ — ըստ կարի մանրամասնութեամբ:

Վերջնայ հասան մեր ծոցն նաեւ Հայ իրաւանց համար կարեւոր ուսումնասիրութիւնք՝ V. Aptowitzer: Beiträge zur mosaichen Rezeption im armenischen Recht (Sitzungsberichte der K. Akad. der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 137, 4 Abt.) Wien, 1907, 80 pp. 42, եւ անոր՝ Zur Geschichte des armenischen Rechtes, ի Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl. 21 1907, 251—267.

Ա.

“Ուրաւագիծ Հայ իրաւանց պատմութիւնն”:

Գործն երկու փոքր մասերէ կը բաղկանայ ըստ կրկին բաժանման նիւթոյն՝ Ա. Իրաւանց արդիւնէ պատմութիւնն. Բ. Իրաւանց ներքին պատմութիւնն: Համառօտ ներածութիւն մ’առաջին մասին սկիզբն՝ կու տայ “Հայ իրաւանց մատենասիրութիւնն” (p. 2—4), որ նախորդ “Համառօտութիւնն” հատուածին հետ (p. 1—2) գեղեցիկ ամբողջութիւն մը կը կազմէ Հայ իրաւանց վրայ ճառող գրութեանց. հեղինակին ներկայացուցած այս Դոկտրինային կարելի է ճոխ անուանել, թէև չէ անթերի, Բայց նոյնչափ բաղձալի կատարելութեամբ չէ յաջորդ Հատուածն “Հայ իրաւանց աղբիւրներն” (p. 4—5): Հետեւեալներն կը նկատէ հեղինակն Հայկական իրաւանց աղբիւրներ.

1. Հայ մատենագրութիւնն ընդհանրապէս, մանաւանդ պատմականը որուն ամբողջացուցիչ մասերն են յօն եւ հոգովեական այն մատենագրութիւնքն, որոնք կը շօշափեն զՀայաստան:

2. Արձանագրութիւնք, Կոնգակք եւ նմանիք, որոնք կը ծառայեն զլիւսադարար հիմնարկութեանց, պարգեւաց եւ հասարակաց իրաւանց հայոց իրաց քննութեան, ուր նշանակուած կ’ըլլան ընդհանրապէս պարտաւորութիւնք, դաշնագրութեանց ձեւերն եւն: Այսպիսի աղբիւրաց ընտիր հաւաքածոնքն են Հ. Ալիշանի տեղագրութիւնքն Շիրակ (Վենետ. 1881), Այրարատ (1890), Սիսական (1893) եւ Արտան (1885) նահանգաց: Այս կարգի հաւաքումներ առատ են այժմ Հայ գրականութեան մէջ, բայց ի Ստ. Օրպէլեանի Սիւնեաց աշխարհին պատմութեանէն (տպ. Մոսկուա 1860) եւ Langloisի Cartulaireէն, զոր յիշեցիք արդէն, կրնանք մատնանշել գեո Ս. Վ. Ջալալեանցի, Մ. Վ. Սմառտեանցի, Բարխուդարեանցի եւն տեղագրութիւններն:

3. Կանոններու հաւաքումք, թէ եկեղեցական եւ թէ աշխարհական օրինաց.

ա. Կանոնք եւ սահմանք տոլոյնց,

Բ. Ազգային Գրադարանագրքեր, որ երկու կարգի են: Մեծ Հայաստանի, զոր կը ներկայացնէ Մ. Գօշի Մատենան. — եւ Կիլիկիան կամ փոքր Հայաստանի, զոր կը կոչենք Սմառայ Գրադարանագիրք:

4. Այժմեան սովորութեան իրաւունք. այս նկատմամբ աղբիւրք դժբախտաբար, ինչպէս

կը խոստովանի հեղինակն (ք. 5) իրենց մեծ նշանակութեամբն հանդերձ անմատչելի եղած են իրեն: Յայտնի է թէ Հին Հայաստանի սովորութեան իրաւունքէն շատ բան գրով չէ աւանդուած յետեոցս կամ շատ մով բացարձակեամբ, որոնց հետքն սակայն — թէեւ փոքր ինչ պլակեղեղեալ կարելի է այժմ նշմարել անդրեւնոսի ժողովրդեան քով: Աշխարհիս Հռոմէոս, որուն աննանօթ կը ցուցնէ ինքզինքն Հեղինակս, առատ առաղձ կը մատակարարէ այս նկատմամբ եւ շատ բան լուսաւորուած է արդէն իս. Սամուէլեանի մանազիտական ուսումնասիրութիւններով, զորոնք նշանակեցիք վերս: — Հոս վախճան կ'առնու ներածութեան բաժինն, եւ կը բացուի՝

Ման Ա. Իրաւաց արտօնի պատմութիւնն, որուն ամենէն հետաքրքրական համեմատն է Ա. Արտօնի ընդհանուր զարգացման պատմութիւնն (ք. 6—55):

Կը սկսի հեղինակն իւր նկատողութիւններն ուրարտեան-հայկական շրջանէն, երբ, ինչպէս կը վկայեն բեւեռածէւ արձանագրութիւնը (Խ. դարէն Ն. Բ.), կային մասնաւոր արքայատոհմ օրէնքներ՝ սահմանուած երկրին բարեկարգութեան համար, որոնց մէջ կը տեսնուին նաեւ պատժական որոշումներ, մահապարտութեան սպառնալիք՝ Տրով կամ ընկղմամբ եւն, որոնք կու տան մեր ձեռքն գեղեցիկ կուսան իրաւագիտութեան այս շրջանին մէջ ընդունած զարգացման վրայ կատարելու ենթադրութիւններ: Բայց դրական օրինաբարութեան առաջին յիշատակութիւնն Արշակունեաց հարստութեան ժամանակ կը գտնէ հեղինակն՝ հետեւելով Մովսէս Խորենացոյ ակնարկութեանց (Խոր. Ա. Ը. եւն), որոնց համեմատ Աստղաշակ Ա. (148—127 Ն. Բ.) սահմանած է մասնաւոր օրէնքներ արքաների, նախարարաց եւ ժողովրդեան յարաբերութեանց մասին եւն (ք. 6—8): Նոյն պատմագիրն թէեւ ուրիշ արշակունի թագաւորաց համար ալ կը պատմէ թէ ի՞նչ տուած են այլ եւ այլ օրէնքներ, սակայն այսպիսի ակնարկութիւնք աւելի ինչ ինչ դաւաւաց համար միայն աւանդանալան կարգադրութիւններ լուսաբոյն է իմանալ — եթէ կասկածելի պատմագիրն խօսքերուն պէտք է հաւատալ:

Որչափ ալ տկար ըլլան մեր ձեռքն այս շրջանի գրական օրինաց մասին անդեկութիւնք, համեմատական իրաւագիտութիւնն կը պարզէ ջատաք բան երկրին վարչական գրութեան նկատ-

մամբ: Գիտենք որ հզօր էր այս շրջանին երկրին նախարարութիւնն, եւ մէն մի նահանգ ինքնօրէն աղեկամի էր՝ թոյլ արտաքին կապերով միայն կապուած արքունիքի հետ. թագաւորական իշխանութիւնն երկրին ընդհանուր վարչութիւնն միայն կ'ընդգրկէր, այն կէտերն, որոնք միպետութեան կամ երկրին սահմանին փնտս սպանալ կրնային: Այսպիսի գրից մէջ քննականաբար իւրաքանչիւր նահանգ իրեն սեպհական քաղաքական-իրաւագիտական կազմակերպութիւնն ունէր, կ'ընթանար այն կարգի եւ կանոնի համեմատ, որ աւանդուած էր իրեն նախնիքներէն, միով բանիւ սովորութիւնն էր միմիակ օրինաբար նախարարաց եւ դատաւորաց ձեռքն: Միջոց մը, զոր շատ ճշգրտեամբ կը կոչէ Հեղինակն Շրջան սովորութեան իրաւաց: Նահանգաց պետպետութեան համեմատ պետպէս էին իրաւագիտական սովորութիւնք, այս համեմատանքն անհարկն կ'ընէր դատաւորի միութիւնն իրաւաց խնդիրներու մէջ. եւ երկրի այս վիճակն երբ նկատուէր դրացի քաղաքակիրթ եւ իրաւագէտ ժողովրդեան, քննական էր որ պիտի երեւար կատարեալ օրինաւորիկ երկիր, ինչպէս արգիւսմէք ալ անուանեց զայն Յուստինիանոս 534ին Հայոց ժառանգական իրաւաց մասին տուած հրովարտական (Novella) մէջ. Մատթարութեան արժանի են այս նկատմամբ Յակոբ Եգեացոյն խօսքերն. «Հայաստանի ժողովուրդն աշխարհքիս սկզբէն ի վեր առնոյ օրէնքի պարման է» (ք. 6—8):

Ազգային սովորութեան իրաւունքներն միշտ անխառն շնչացին օտակոյ. պարթեւական տիրապետութեան ժամանակ (66 Ն. Բ. — 429) սկսան մուս գտնել ստար օրէնքներ աշխարհունեաց մէջ ախրող հասարակաց իրաւունքն մեծաւ մասամբ պարսկական էին. եւ այս օտար ազդեցութիւնն ըստ վաղուց իսկ կը գործէր Հայոց վրայ, շատութիւն կարգեր, որոնք ժամանակ մը օտար իշխողներէ արուած էին, յընթացս անցան սովորութեան իրաւաց թուղթ մէջ, մանաւանդ պարսկական տարրը: Հայաստան Զ. դարէն ի վեր (Ն. Բ.) իրեւ պարսկական ստարապութիւն, անձուկ յարաբերութեան մէջ էր իրանի հետ, եւ այս աղբրան

¹ Այս շրջանի սովորութեան իրաւաց մասին տես մատթարդիս Խ. Սամուէլեանի յօդուածներն Մ. Գոթե Գաւաստանագրոց ուսումնասիրութեան առթիւ. Հոմ. Ա. 1907, էջ 135-139, 208-210, Դան. Բ. Ա. Վիլհելմեանի Եղիշէ, Զինգլան ուսումնասիրութիւն, Բ. դր. 92. Ա. Ա. 1906, էջ 239—44:

կամաց կամաց յառաջ բերաւ հայական տա-
խարհին իրանացում մը — ի հարկ է սահմանա-
փակեալ իմաստով, և ազնուականաց եւ տիրող
գասակարգի շրջանի մէջ. այս իրանացումն փրի-
տոսն յառաջ արդէն այի աստիճանի յառաջացած
էր, որ երկրին բովանդակ յառաջադիմութիւնն
եւ քաղաքակրթութիւնը պարսկական ազդեցու-
թեամբն էր. պարսկերէն էր ազնուականաց լե-
զուն, պարսկերէն այդ գասակարգին տնօններն,
պարսկական վերջնագէտ զգեստն եւ զէնքն, այս-
պիսի ազդեցութեան ներքեւ թէ նաեւ իրաւա-
բանական սովորութիւնը եւ փենցաղավարու-
թիւնն առանց ազդուելու չէին կրնար մնալ
արտագին հոսանքն, այն զիւրոհ հասկանալի է.
Թէեւ աշխարհ սաստիկ եղաւ պարսիկ տարեր
ազդեցութիւնն հայ ազնուականաց վրայ, նոյն
սակայն դժուարաւ կրնար մոռալ գտած ըլլալ
հայ ժողովրդեան ներքին խաւերու մէջ, եւ
արմատ արմակած Պարսիցմէ ընդունուած
օրէնքներն էին եւ մնացին միշտ ազնուականաց
իրաւունքն նաեւ երբեք ժողովրդեանի Ստար-
իտուններն հայ ժողովրդեան փնտք վրայ սեւա-
կուն եւ խորին ազդեցութիւն մզեց քրիս-
տոնեական շրջանին սկիզբներն: Գաւառական
բնիկ սովորութեանց հակառակ՝ հասարակաց
օրէնքով մը կրթուիլն եւ կազմակերպուիլն
արդիւնքն է քրիստոնեութեան (ը. 9—10):
Այս ազդեցութիւնն Հայոց քաղաքական կենաց
վրայ զօրեղ եղաւ մանաւանդ երկրին քաղա-
քական զօրութեան քայքայեալ գրից մէջ
գտնուելէն օգուտելով, երկուս գրացի հզօր
պետութեանց ձեռքն աւան էր մտնականք՝ քան
ինքնակաց տէրութիւն. որ աւելի զգալի եղաւ
387ին Սասանեանց եւ Հռովմայեցաց մէջ կրթ-
ակին բաժանմամբն, երբ երկրին արեւելեան մե-
ծագոյն բաժինն ինկաւ Պարսից եւ արեւմտեան
փոքրագոյնն Հռովմայեցաց, Հռովմական Հայաս-
տանի մէջ ի սկզբան արգէն շնչառակաւ եղաւ
լիազատութիւնն, իսկ պարսկական բաժնի
մէջ թէպէտ ժամանակ մը շարունակուեցաւ,
սակայն պարզ յորջորջմամբ միայն, յիշականին
առաւ երկրաստեանց, մինչեւ որ 428/9 Վառաժ
եւ բոլորակն ընդեց՝ մարդպանութիւն փոխանա-
կելով տեղը՝:

Այս եւ յետագայ արաբական ոստիկա-
նութեան շրջաններուն թէպէտ երկրին ընդ-

հանուր վարչութիւնն մարդպանաց փամ րստի-
կանաց ձեռքն էր, սակայն մնացին պարսկալ
երկրին բնիկ իշխաններն իրենց նախարարու-
թեան փահմաններուն մէջ լիազօր Ժէր, եւ
կրթմանային այն իրաւանց համեմատ, որով
Երբեքն ապարած էին իրենց նախորդք — ի
հարկէ ըստ թոյլտուութեան նոր աշխարհակալ
տերերուն: Գործափ երկրին քաղաքական միու-
թիւնն օտարադէն տերերու ձեռքն էր, ազգու-
թեան միութիւնն կը պահպանէին եկեղեցա-
կանք: Պաթողիկոսն կը նկատուէր ազգութեան
կենդանին, եւ այստա կերպով մը նաեւ քաղա-
քական իշխանութիւնն ստիպուած էր խնամարկի
անոր առջեւ: Այս իրողութիւնն գեղեցիկ կը
պատկերէ Ըստպիվանի ժողովոյն ի կանոն
(Հմմտ. այս մասին ընդարձակ հեղինակին Ar-
menisches Rechtsbuch, II, 341—349),
Եկեղեցականաց ձոխանալիքն՝ յընթացոյ ընդ-
հանուր նշանակութիւն ստացաւ նաեւ եկեղ-
պանագիրքը: այն էր այնուհետեւ՝ գրեթէ մի
միայն Տրեւնդարականաց նախարարութեամբ
տարածուած դատաստաններուն մէջ արժող օրինա-
գիրքը: Վերաբանն էր նաեւ իրաւանց միակ
պահպանն եւ ուսումնասիրողը՝ Նշանակալից է
այն կէտն, որ Հայոց առաջին օրինագիրքն եղած
է այն այս եկեղ. Գանոնագիրքն, «իւր տեսակին
մէջ մեծ գործ մը» (ը. 11): Գանոնագրոց կից
է հին ժամանակներէ իսկ մեկնողական ճոխ մա-
տնագրութիւն մը իրաւանց վրայ, վերջապէս
Հայոց Գանոնագիրքն կ'ընծայէ այն առիւն կա-
նոնական գրութիւններն, որոնք հայ մաթի
իրաւաբանական անկախ ճշմունքն են: Այս կա-
նոնագիրքն մատաւր ազգային ժողովներու եւ
մասամբ անհատականաց կանոններէ կազմուած
է, որոնք Բերկորդաբար միայն եւ անուղղակի
կը շօշափեն ազգային բնիկ սովորութեան իրա-
ւունքն, ընդհանրապէս կառուցուած է շէնքն
մովսրսական օրինաց, նաեւ յունական կանոն-
ներու (այս տողական միջնորդութեամբ) վրայ,
որոնցմէ մինչեւ անգամ ամբողջական կանոնա-
մասեր առնուած են, այսպէս Բարսղի են: Այս
փոխառութիւնը Խաժիսայ կը հորդէին հռով-
մական եւ մովսրսական օրինաց սպագային ի
Հայս մուկ գտնելուն (ը. 12): Այսպէս ի
Գեւ չայս:

Յունական բաժնի Հայք ուրիշ պայման-
ներու մէջ փնթմանային, չորսաւ ի սկզբան
բնիկ նախարարք էին այս մատաւր յորջորջմամբ
այս նահանգաց տէրերն, նոյն ազգային սովորու-
թեան իրաւունքով, անկախ հռովմական

11 Գրիստոնէական ազդեցութեան վրայ Հմմտ. S. Weberի գործն Die katholische Kirche in Armenien, ihre Begründung und Entwicklung, Freiburg 1903, 8° pp. XX+532.

Գաղափարապետացոյց Բ. Մապին՝ «Աշխարհական
օրինաց», Ա. Գլուխին՝ «Յաղագս գաղափարաց
թագաւորաց եւ որք ընդ ձեռամբ նոցա»,
(էջ 299—319), թէ այս օրենքներն յօրինուած
են այնպիսի շրջանի մը մէջ, երբ կային ի
չայս թագաւորներ, այն կը հետեւի ըստ
Հեղինակին՝ օրինաց խորագրեն, ուր ոչ թէ
բովանդակութիւնն կ'աւանդուի, այլ օրինա-
գիրն, վասն զի եթէ հաւաքչին ընծայուի
այն, անըմբռնելի պիտի ըլլայ այնուհետեւ
թէ՛ խորագիրն եւ թէ՛ բովանդակութիւնն։
Հաւաքչին կը գրէ այնպիսի ստրկութեան
ժամանակ մը, երբ անտեղի է մոռնել
թագաւոր, ինչպէս իրաւամբ ալ ծիծաղական
կը համարի օրինացս գլուխին չայոց Գա-
ղափարապետացոյց մէջ Էլմիտանի 489 եւ Վենետիկի
օրինակներուն յիշատակարանի գրիչն իւր ժամա-
նակն, երբ չկար թագաւորութիւն (Հմմտ. Գ. Գ. 2.
էջ 319 ծն.)։ Ըստ այսմ այս օրինագիրքն առանց
երկայութեան յօրինուած ըլլաւ. է, կ'ըսէ,
Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակ։
Համոզեցուցիչ չեն առ այս իւր ապացոյցք
(p. 18—19)։ Միտիմար ձեռնարկած էր
ամբողջական Գաղափարապետացոյց, որ պիտի
յարմարէր ազգին թէ ներկայ եւ թէ ապագայ
հանգամանաց. խորագիրն, որուն վրայ հիմնուած
ենթագրութիւններ կ'ընէ Հեղինակն, չունի տաճ-
նելին անարկութիւն օրինագիր, եւ արդէն բո-
վանդակ շնորհաւոր անագանագոյն շրջանի ճար-
տարագրեալ մը կը անտեսուի։

Բագրատունեաց պետութեան յաջորդող
անտերնշտութեան շրջանին երկրին թշուառ
գրութեան հետ անապահովութեան մէջ էր
նաեւ իրաւունքն, մասնաւորապէս ամենազգի բուն-
բարութեանց քաթարաց եւ քուրդաց կողմանէ։
Ընդհանուր ներքին վարուածիւնն կ'ընթանար
ընկալեալ օրինաց համեմատ, որ մէկ կողմանէ
բուզանդական-հոռովեական եւ միւս կողմանէ
անպարկեշտ եւ միւս կողմանէ ազգային թնիկ
սովորութեան իրաւանց ձուլումն էր. օրենքներն
յընդհանուրն սիրութեանական նկարագիր ունէին
թէեւ, բայց կային նաեւ ի մասնականին տարբե-
րութիւններ ըստ նահանգաց եւ գաւառաց։ Այս
տարբերութիւնքն կը շեշտուին փոխեալ անգամ
Գաղափարապետացոյց մէջ (Հմմտ. Բ. 127, 122,
121 եւն.). որոնք սակայն, ինչպէս կը պիտի
հեղինակն (p. 20 ծն.) երկրորդական միայն
եւ ոչ էական եղանակաւորումներ էին։

(Ընթերցողիս)։

Հ. Ն. ԱՅՈՐԾԱՆ

ՍՈՑԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՂԻՇԷ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՌԻՍՈՐՏԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԼԱՒԻՆ Դ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՒԹԻՒՆԸ ԶՈՐԴՈՐԻ

ԴԱՐՈՒՆ

Հայոց լուսաւորութեան բոլոր պատմու-
թիւնները (աւանդական) քիչ մը Հայապատմական
են. որովհետեւ ոչ միայն միջին է Հայ-քրիստո-
նէութեան վիճակը Լուսաւորիչը Ապագաներէն
անջրպետող ժամանակամիջոցին մէջ, այլ՝ Լու-
սաւորչին յետոյ ալ քրիստոնէութեան փառա-
պանծ յառաջացումը գիտելէ վերջ, գեւ. հեթմա-
նասութիւնը արմատացած կը գտնենք Գողթան եւ
Սիւնեաց երկիրները (Կորին. Խոր.)։ Հայաստանը,
յիբուհի, շատ լուս. քրիստոնէայ երկիր մ'էղաւ,
բայց շատ դժուար եղաւ։ Այս հայեացքով՝ կ'ու-
զենք գիտել Դո՛ւ գարը, Ե՛ր Ին ուղղակի ոտու՛մ
մ'ըլած ըլլաւու համար։

Ե՛ր գարը հազար շունչ կ'առներ երբ քրի-
ստոնէութիւնը (ընդհանուր) հետզհետէ հարուա-
ծող Ցաւը հաշտանդիւնի (54—811) յետոյ Կենտ
Կաստանդոնիոսի արձանդ կանգնեցուց Լուսովի
գունեւորեալ մօտ. գարգուլեի մ'էր այդ, յորում
Եկեղեցին զինքը ճնշող արտաքին թնամիներու
արհաւիրքը փառատելի գտաւ ոչ նուազ վտան-
գաւոր ներքին թնամիներու յառաջացումը կը
ընտանք եւ քրիստոնէական վարդապետութիւնը
գաւառանքի պաշտօնական բանաձեւերու կամ
հանգանակներու մէջ կը կազմաւորէր իւր Տիեզի-
րական ժողովներով։ Իրաց այս ելքը, որ կրօնա-
կան, քաղաքական մեծ յեղափոխութիւններու կը
հետեւի, գեւ. առաջին քայլ մ'է, սկիզբ մ'է այն
արագ բարգաւաճումին, զոր քրիստոնէութիւնը
պիտի ունենար նախ տիեզերական եւ յետոյ աղ-
գային եկեղեցիներու մէջ։

Մեր Եկեղեցին գիւրին շմառ այդ բար-
գաւաճումի շուղին մէջ, թէեւ հազիւ վերցոված կը
նկարագրուի մեզ այն սարսափելի տագնապներէն,
որք բնական օրէնքով կը տաքան, կը պայթին
երկու հակառակ ոյժերու ընդհարումով թէ՛ կրօ-
նական ըլլան ատուք, թէ՛ քաղաքական։ Հայաս-
տանի հին հեթմանսութեան յառաջատ քիւր-
քուն եւ նորածագ քրիստոնէութեան եռանդուն
վայրկեաններուն այնքան զօրաւոր բաղեւտը Աշա-
թանգեղուն կամ Ջենուր հազիւ իբր հասարակ
ընդհարում մը կը ջանան ցուցնել քրիստոնէու-
թեան Հայապատմութիւն մ'ընելու նախանշա-
խնդիր ոգւով։ Եւ Բուզանդ, որ դարուն ամենէն
կարեւոր մի շրջանին (342—382) Կէպղերը կը
պատմագրէ, կողմակի փայլուն գլուխ կու տայ
Հայաստանի քրիստոնէութեան. ուրիշ խօսքով՝
եկեղեցւոյ եւ Հայապատմանցի վերաբերող բոլոր
անձնաւորութիւններ, իրողութիւններ կը շատա-